

Володимир Кривошея

ЕВОЛЮЦІЯ ВЛАДНИХ ІНСТИТУТІВ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Одним із головних питань історії політичних інститутів є генеза і періодизація існування владних структур. Стосовно генези більшість вчених дотримуються точки зору, що владні інституції гетьмансько-козацької держави мають пряме коріння в попередньому періоді. Виборність і призначення на керівні посади — один із головних політичних процесів, якому в історіографії надавалося і надається значна увага. Стосовно ж періодизації незаперечним є лише те, що протягом 1764–1783 рр. вони втрачали свої позиції.

Системоутворюючим елементом термінології є гетьман, тобто старший над Військом Запорозьким. В. Смолій і В. Степанков вважають гетьманське начало потенційно монархічним¹. У зв'язку з цим зазначимо, що інститут гетьманства мав як монархічні, так і республіканські потенції. Як перші, так і другі були поступово втрачені. З 135 років існування Гетьманщини гетьман стояв на чолі держави 100 років, при цьому існували періоди двовладдя (1663–1668, 1669–1674) і неповноти влади (1738–1734), (1750–1764). Останнє обрання гетьмана на козацькій раді козаками відбулося 1687 р.

Другим за важливістю терміном є генеральна чи як вона називалася на початковому етапі, військова старшина, яка становила уряд гетьманської держави. У його підпорядкуванні була Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, Генеральна військова артилерія, Генеральна військова музика, що становили головні інституції центрального урядового апарату. Наприкінці XVIII ст. його функції перейшли до Малоросійської колегії, яку утворювали Генеральний суд, Канцелярія Малоросійського скарбу, Генеральна Малоросійська рахункова канцелярія, Канцелярія Генеральної артилерії, Комісія військових судів.

Генеральний обозний керував Генеральною військовою артилерією (ГВА), роботу якої організували осавули, писарі, хорунжі, отамани, дещо пізніше — значкові товариші ГВА.

В 20-х роках XVIII ст. до ГВА належали 15 армашів, 7 пушкарів та три ремісники (коваль, коновал, стельмах).

Релігійно — духовні функції у козацькому війську виконував гетьманський капелан. Під час бойових походів згадуються полкові походні священики. Вищеназвані священицькі посади у Війську Запорозькому не входили до старшинської ієрархії, але мали значний ідейний вплив. Час їх введення невідомий, але перші з них відомі за гетьманування Самойловича, а другі — в 30-ті рр. XVIII ст.

Про генерального суддю за гетьмана Мазепи відомо, що його призначали наказним гетьманом², а при Скоропадському — «отнюдь не было правосудия чрез судию Ивана Чарныша и через его крайный непорядок канцелярский, что и ныне исправки учинить негде»³. Нище у судовій ієрархії був писар суду генерального. Є згадки про те, що в походах існувала посада наказного писаря суду генерального.

До водночасного обрання гетьманів на Лівобережжі і Правобережжі в козацькій державі було два генеральні писарі — один для лівобережних, а інший для правобережних козаків. Реєнти, старші військові канцеляристи, військові канцеляристи (XVIII ст.), підписки (XVII ст.) працювали у Генеральній Військовій Канцелярії (ГВК)⁴. Реєнт ГВК В.Кочубей був спочатку писарем судів генеральних, потім став генеральним писарем⁵, реєнтський уряд займав і Пилип Орлик⁶. Уряд старшого військового канцеляриста спочатку називався старшим гетьманським підписком і ним за Б.Хмельницького був Іван Груша⁷, пізніше згадується гетьманський перший підписок (1658) Григорій Борисов.

Військові канцеляристи мали привілейоване становище, їх родини звільняли від постоїв та повинностей, а самих за заслуги брали під гетьманську протекцію. Ще у 1702 р. маємо згадку про підписку судового Федора Черняховського. Пізніше ця категорія службовців іменувалася військовими канцеляристами Генерального військового суду.

Територіально Гетьманщина поділялася на полки⁸. Ті ж, у свою чергу, були козацькими і охочими, останні поділялися на компанійські і сердюцькі. Перед 1648 р. в Україні існувало шість козацьких полків: чотири сформувалися навколо старовинних оборонних замків, які стали центрами староств — Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас, два ж останні — навколо стосовно молодих осад Переяслава (на Лівобережжі, східний рубіж)

і Чигирина (південний рубіж). Різке збільшення полків розпочалося з початком Української національної революції. За підрахунками В. Панащенко, у «Літописі Самовидця» їх зафіксовано 26, у літописі Граб'янки — 34, у І. Крип'якевича — 36⁹. Полк складався з сотень, які, відповідно, розподілялися на територіальні курені, крім того зберігались і курені сотницькі, тобто особисті курені сотника.

Усю владу на місцях тримали полковники, які були повними і наказними. На початковому етапі вони обиралися на загальнополковій раді, потім — на старшинській, пізніше — призначалися (гетьманом, царем, Сенатом). З метою забезпечення виконання своїх обов'язків полковники мали спеціальні особисті підрозділи, до яких, насамперед, слід віднести дворовий курінь, курінь чи два стрілецькі, а також курінь чи корогву дворянську. Крім того, полкова старшина мала свої особисті курені. Такі формування виконували як охороні, так і функції зв'язку. Цікавий матеріал надає реєстр полку Миргородського (1711 р.). Згідно з його даними полковий обозний мав курінь з 26 козаків, суддя — 8 козаків, осавули — 18 і 22 козаків, об'єднаний курінь двох хорунжих налічували 17 козаків¹⁰. Привертає увагу той факт, що серед курінчиків полкової старшини перебували діти козацької старшини, яка раніше посідала цей же уряд. Це засвідчує, що курені полкових старшин, з одного боку, зберігали досвід попередників, а з іншого — були школою підготовки майбутніх осавулів, хорунжих, писарів. Куріні полкової старшини були своєрідною формою навчання, сутність якої пізніше перейшла до полкових канцелярій.

В управлінні сотнями полковнику допомагала полкова старшина. Іноді крім повної полкової старшини згадані і наказна (тобто тимчасово призначена полковником, а не обрана). Обозні полкові організували через свої особисті курені постачання, а через полкову артилерію (осавул, отаман, хорунжий, іноді писар полкової артилерії) вогневе забезпечення дій полку. Обозні фіксуються у полковому управлінні з часів гетьманства Богдана Хмельницького.

Полкова військова музика згадується з XVII ст. За реєстром 1732 р. у Переяславському полку музику складали 8 козаків¹¹. Цікаво, що їх прізвища відповідали фаху: Іван Сурмач, Матяш Сурмач, Степан Сурмач.

До керівників полкової артилерії зараховувалися осавул, отаман, хорунжий, писар. Уряд полкового осавула артилерійського

Стародубського полку спадково займали рід Прямиць. Так, Филимон Прямиця тривалий час очолював полкову артилерію за гетьмана Самойловича, а після його смерті уряд зайняв його син Кіндрат. 1729 р. у цьому ж полку відомий артилерійський отаман Григорій Яхонов. 1690 р. є згадка про хорунжого гарматного стародубського Колоса. Михайло Груднецький розпочав службу писарем при державних овечих заводах в 1740 р. У 1745 р. став сотенним писарем монастирищанським, в 1749 р. — полковим канцеляристом, в 1754 р. — хорунжим полкової артилерії Прилуцького полку, у 1762 р. знову повернувся на посаду полкового канцеляриста¹².

1726 р. була визначена кількість (за штатом) полкових і сотенних служителів: литаврщиків — 10 (по одному в полк), трубачів — 20, гармашів — 20, римарів — 10, теслярів — 10, ковалів — 10, слюсарів — 10, полкових сторожів — 10, ратушних писарів — 125, городничих — 125, сотенних осавульців — 320, сторожів сотенних — 230¹³. Згідно з ревізією 1732 р. в переяславській полковій артилерії було 26 служителів: осавул, хорунжий, 10 пушкарів, 10 гармашів, 1 артилерійський стельмах, 1 артилерійський коваль, 1 артилерійський римар, 1 артилерійський коновал¹⁴. До складу обозу зараховувався також полковий цирульник, який виконував функції як лікаря, так і цирульника¹⁵.

З розширенням території і адміністративно-територіальним поділом козацько-гетьманської держави судові функції були частково делеговані на місця і утворено полкові суди. Полковий суддя, а дещо пізніше разом з ним писар полкового суду здійснювали різноманітні правничі функції. Маємо згадку і про наявність вакансових полкових суддів.

Полковий писар разом зі старшим полковим канцеляристом очолював полкову канцелярію, у якій здійснювалася підготовка полкових канцеляристів (у другій половині XVIII ст. головного резерву значкових товаришів). Старший полковий канцелярист чернігівської канцелярії Федір Якубинський отримав чин військового товариша¹⁶. Старший полковий канцелярист Переяславської полкової канцелярії Григорій Кордишевський розпочав службу з 1762 р. полковим канцеляристом, в 1773 р. отримав чин значкового, а в 1781 р. — військового товариша. Час виникнення полкових канцелярій вимагає додаткового вивчення.

Полковими канцеляристами ставали діти старшин і священників, а щоб пройти вишкіл, там вони спочатку рахувалися копії-

їстами і підканцеляристами, лише згодом ставали полковими канцеляристами.

Полкові осавули виконували функції заступника командира полку з бойової підготовки. Їх, у більшості випадків, було двоє: перший і другий (у другій половині XVII ст. називався підосавулом). Яків Крупенський став чернігівським полковим осавулом з сотників¹⁷, Федір Пилипенко — полковим осавулом переяславським з військових канцеляристів, а Олександр Іваненко — з військових товаришів¹⁸. Полкові осавули прилуцькі Микита Умен і Яків Яновський попередньо були полковим хорунжим і військовим канцеляристом, відповідно¹⁹.

Полкові хорунжі, крім основної функції забезпечення використання полкової корогви і значка (другий полковий хорунжий у другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. називався прапорщиком), були також старшинами для особливих доручень при полковнику.

Сотники, також як і полковники, були повними, наказними і вакансовими. Звернемо увагу на той факт, що у першій половині XVIII ст. наказні сотники зустрічаються як постійний, так і як тимчасовий уряд. Старшини, які отримали універсал на звання (а не на уряд) сотника, але не мали призначення у конкретну сотню, чекали своєї черги і називалися вакансовими.

Значне військове товариство не входило до урядової старшини, але наш інтерес до нього ґрунтується на тому, що його становили козацькі старшини відставлені від урядів полковників, сотників, іноді полкових старшин і отаманів полкових міст. Ця категорія існувала у другій половині XVII, а її залишки — у першому і другому десятиріччі XVIII ст. Відставлені від попередніх урядів представники значного (у Війську Запорозькому) товариства у той час мали вагомий вплив на прийняття рішень. Вони будь-якої хвилини могли знову очолити полк чи сотню, правити будь-який інший старшинський уряд. Так, Захар Шийкевич був наказним суддею генеральним (1695)²⁰, ще 29 жовтня 1702 р. зустрічається як значний військовий товариш. Значного військового товариша Івана Левенця 20 листопада 1711 р. гетьман взяв під свою протекцію. Наявність цієї категорії засвідчувала республіканські традиції, коли «славетні» у Війську товариші, нарівні з діючою старшиною, могли впливати на гетьмана, події у полку.

Військове товариство (товариші Війська Запорозького) становили заслужені козаки, насамперед ті, хто побував на урядах

полкових старшин, сотників, сотенної старшини²¹. Задля забезпечення деяких родин гетьманською опікою і захистом, гетьмани (розпочинаючи з Самойловича (1685 р.) брали їх представників під головний військовий знак — бунчук²². Бунчукове товариство, яке почало складатися, існувало поруч із значним військовим товариством, але, на відміну від нього, було явищем, народженим не традиціями Війська Запорозького, а інституцією гетьманської влади. Поступово, ліквідовуючи залишки республіканізму у організації війська, гетьмани (насамперед І. Скоропадський) заміняють значне військове товариство бунчуковим, військовим і значковим товариствами. Колишні значні військові товариші (хто ще залишався живим у 1710 — 1720 рр.) залежно від ласки гетьмана отримували чин бунчукового чи військового, чи значкового товариша. Як перехідні форми зустрічаються значні бунчукові товариші, значні військові канцеляристи. Так, ще у 1723 р. Василь Полуницький іменувався значним бунчуковим товаришем, а Василь Томара — навіть у 1729 р.²³. Іноді такі родини бралася під гетьманську протекцію.

Бунчукові товариші з першостатейних братів, дітей і онуків гетьманських, генеральної старшини і полковників на службу ходили при гетьманах і завжди лише у гетьманській диспозиції і були лише судом вищої інстанції (тобто ГВС), служачи без винагороди. Бунчукові товариші дозволяли собі вести суперечки навіть з генеральною старшиною, як це було в 1727 — 1731 р. між бунчуковим товаришем Іваном Рашевським і генеральним обозним Яковом Лизогубом за с. Осняки.

Час виникнення значкового товариства ще не став предметом спеціального дослідження. Зазначимо лише, що значкове товариство, поруч з бунчуковим, утверджувалося на місце військового і полкового товариства XVII ст. Товариш полку став значковим товаришем, інтенсивно цей процес відбувся протягом 90-х рр. XVII ст. — 20-х рр. XVIII ст. В полках існували курені значного товариства на чолі з отаманом.

По господарській частині шлях у значкові товариші пролягав так: Петро Шаркевич на початку 20-х рр. XVIII ст. був управителем стародубського полковника, потім старостою гетьманської рангової Ропської волості, отримав чин значкового товариша. З міщанського середовища вийшов Леонтій Сергієнко, який у 1757 р. став полковим канцеляристом, а у 1774 р. — значковим товаришем Прилуцького полку²⁴. Козак Корній Шуєнко козакував

на Запоріжжі з 1738 по 1762 р., а у 1763 р. став значковим товаришем Прилуцького полку²⁵.

Городовий отаман полкового міста мав особливий неформальний статус. На початковому етапі досить часто його займали полковники, які втратили пірнач. Пізніше вплив цього уряду послаблювався. Сотенна старшина здійснювала керівництво сотнею. До неї належали отаман (який називався спочатку городовий, потім — сотенний), писар, осавул, хорунжий. Ця категорія формувалася з рядових козаків, іноді на посаду отамана претендували військові канцеляристи, на посаду писаря сотенного — полкові канцеляристи. В 20-ті рр. XVIII ст. (і, вірогідно, раніше) функції сотенних писарів поєднували ратушні писарі.

Порівняльний аналіз різних полків дає змогу стверджувати, що сотенна старшина формувалася однотипно весь період існування. З 16 сотенних отаманів Чернігівського полку у 1779 р. з козаків було лише 3, з сотенних писарів — 5, з інших сотенних старшин — 1, з сотенних осавулів — 1, з полкових канцеляристів — 2, з канцеляристів чернігівського городського суду — 2²⁶. З цих же посад сотенними отаманами ставали в Переяславському полку. Так, з козаків отаманами стали Федір Горкуша в Барішівській сотні та Іван Золотуха. В 1-й полковій сотні з полкового канцеляриста отаманом 2-ї полкової сотні став Яків Михайловський, з сотенних хорунжих Іван Гоярин (3-тя полкова сотня) і Григорій Савенко (Терехтемирівська сотня), з сотенного осавула Семен Леонтович (Вороньківська сотня). Досить рідко сотенними отаманами за посадою призначалися значкові товариші.

Сотенними писарями ставали полкові і сотенні канцеляристи, сотенні хорунжі, канцеляристи городських судів, діти священників²⁷. У другій половині XVIII ст. у деяких великих сотнях була введена така категорія службовців, як сотенні канцеляристи.

Сотенними осавулами іноді ставали з сотенних хорунжих, але у більшості випадків з виборних козаків. Сотенними хорунжими з виборних козаків. Хорунжий міг стати осавулом, писарем чи навіть сотником, іноді цей уряд ставав спадковим.

Старшина, яка йшла у відставку (абшит) отримувала звання зазвичай на один ранг вище. Абшитована старшина з'являється з другої чверті XVIII ст., у чому це є відзеркаленням практики російського чиновництва. Під впливом «Табеля о рангах» в Україні поруч з урядами вводяться звання. Так, надавалися

звання (а не посади) сотників, полкових хорунжих, осавулів, писарів, обозних, полковників, при чому як у військових, так і у статських справах. Так, вийти значних міст отримували чин бунчукового товариша, а бурмістри чи лавники — військових. Низовою військовою одиницею був курінь на чолі з курінним отаманом, який протягом XVII — XVIII ст. як одиниця управління суттєвих змін не мав.

Постановка питання про еволюцію козацьких владних інституцій дає змогу простежити зміни, які відбувалися на «верхах» владної ієрархії швидше, а «низи» були більш консервативними.

¹ Смолій В, Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 22.

² Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1930. — Т. 8. — С. 155.

³ Там само. — С. 156.

⁴ Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 252 — 276.

⁵ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини. — С. 190.

⁶ Там само. — С. 190.

⁷ Там само. — С. 189.

⁸ Василенко М. П. Територія України XVII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіку Д. І. Багалію. — К., 1927. — Т. 1. — С. 112 — 132.

⁹ Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). — К., 1997. — С. 36.

¹⁰ ЦДІАУК. — Ф. 102. — Оп. 2. — Спр. 101. — Арк. 2.

¹¹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19365. — Арк. 2.

¹² ІР НБУ. — Ф. I. — № 59061. — Арк. 7.

¹³ Там само. — Ф. VIII. — № 238. — Арк. 21.

¹⁴ ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19365. — Арк. 7.

¹⁵ Там само. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 147.

¹⁶ ІР НБУ. — Ф. I. — № 58238. — Арк. 5.

¹⁷ Там само. — № 53252 а — 53377. — Арк. 8.

¹⁸ Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Иваненки // Русский архив. — 1875. — Т. 3. — С. 297.

¹⁹ ІР НБУ. — Ф. I. — № 59061. — Арк. 1.

²⁰ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини. — С. 155.

²¹ Панашенко В. Військові товариші // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 166 — 174.

²² Панашенко В. Бунчукові товариші // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 24 — 40.

²³ ІР НБУ. — Ф. 61. — № 1153 — 1176. — Арк. 1.

²⁴ Там само. — Ф. I. — № 59061. — Арк. 8.

²⁵ Там само. — Арк. 7 зв.

²⁶ Там само. — № 58238. — Арк. 17 — 21.

²⁷ Там само. — Арк. 21 — 26.